
Зеновій Федунків

керівник науково-редакційний відділ
«Звід пам'яток історії і культури.
Івано-Франківська обл.»
м. Івано-Франківськ

ЗАМКИ І ФОРТЕЦІ ПРИКАРПАТТЯ ОЧИМА РЕЗИДЕНТА ФРАНЦУЗЬКОЇ РОЗВІДКИ УЛЬРІХА ФОН ВЕРДУМА

У статті наведено коротку біографію німецького мандрівника Ульріха фон Вердума, що був завербований французькою розвідкою і під час своєї подорожі на західноукраїнські землі вів детальний щоденник. Аналізуються і коментуються його нотатки про фортифікаційні споруди Прикарпаття. Подано порівняння інформації про зафіксовані У. Вердумом оборонні споруди з іншими історичними документами.

Ключові слова: Ульріх фон Вердум, «Щоденник подорожі...», Жан де Куртон, міста-фортеці, замки.

Важливим джерелом до вивчення фортифікаційних споруд Прикарпаття є щоденник німецького мандрівника й дипломата Ульріха фон Вердума – людини, яка не відзначалася особливими задатками й здібностями, не займала високих посад, але завдяки своїй спостережливості і вмінню миттєво давати оцінки подіям і фактам залишила світові нотатки про свої подорожі. Ці записи знаходяться під пильним оком науковців уже три століття.

Вердумівський твір під назвою «Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство Польське...» містить цінні історичні, краєзнавчі, географічні, етнографічні, природничі, топонімічні та демографічні відомості про землі Східної Польщі і Західної України. Є в ньому іноді короткі, іноді досить ґрунтовні описи фортифікаційних споруд. Власне замки і фортеці Прикарпаття й будуть об'єктом дослідження цієї статті. Але для початку ознайомимося з біографією мандрівника, в якій знайдемо пояснення того, як і чому німецький дворянин опинився на західноукраїнських землях.

Народився Ульріх фон Вердум 1 січня 1632 р. у замку Едензерлоог у багатодітній дворянській родині, яка володіла поселенням Вердум (Східна Фризія). Вражений батьковими розповідями про поїздки по Західній Європі, з дитинства сам мріяв про далекі подорожі. До 13 років, разом із своїм братом Олександром, навчався вдома приватними вчителями. У 1645 р. батько віддав Ульріха до школи у містечку Джевер, де впродовж трьох років він готувався до вступу в університет. Ще чотири роки молодий Ульріх студював у Франекерському університеті (Нідерланди) теологію, філософію, математику, історію, однак так і не зумів визначити, що йому найбільше до вподоби. Відтак не отримавши диплома, з невідомих причин повернувся додому. Припускаємо, що залишити навчання студента випускного курсу змусила хвороба. Після дворічного домашнього лікування у 1652 р. батько відправляє його доучуватись у один із найстаріших навчальних закладів Німеччини Гейдельбергський університет. Відвідував його Ульріх впродовж двох років, однак чи отримав документ про закінчення навчання невідомо. Вірогідно все ж таки дипломованим спеціалістом він не став, оскільки після повернення на батьківщину не влаштувався на роботу, а займався господарством, краєзнавством і генеалогією своєї родини.

Після смерті батьків у 1670 р. четверо братів і дві сестри продали батьківські маєтності, поділили гроші і роз'їхалися по світу шукати кращої долі і заробітку. Близький по духу Ульріхів брат Олександр подався до Швеції, а сам він вирушив до Польщі.

На кораблі доля звела Ульріха з французьким дипломатом Жаном де Куртоном, який їхав до Польщі під псевдонімом абат де Польм'є з таємною місією французького королівського двору. Кінцевою метою місії була організація детронізації польського короля Михайла Вишневецького і возведення на престол французького принца де Лонгевіля. Після кількох перевірок Ж. Куртон зробив Вердумові пропозицію стати його секретарем. Маючи обмежені засоби до існування, німецький дворянин з радістю прийняв пропозицію. В його обов'язки входило ведення щоденних записів подорожі і виконання потаємних доручень патрона. Припускаємо, що нотатки мали стати своєрідним звітом для французького уряду про витрачені на місію величезні кошти. Подорожуючи західноукраїнськими землями у 1670-1672 роках, в якості езуїтів проповідників, Жан де Куртон і Ульріх фон Вердум вели пропагандистську роботу з польськими магнатами, подекуди підкупом, подекуди переконаннями схиляли шляхту на сторону французького принца. Впродовж усієї подорожі секретар абата де Польм'є ретельно вів нотатник, куди записував усе побачене й почуте. На початку місії фон Вердум не знав планів французького резидента. Лише через деякий час він збагнув у що вв'язався, однак дороги назад вже не було. Та доля змилювала до Ульріха і сама вивела німця з небезпечної для життя пригоди. Несподівано для всіх французький кандидат на польський престол загинув під час францuzько-голландської війни. Місію довелося згорнути. Її учасники швидко і таємно покинули Поль-

щу. Жан де Куртон повернувся в Париж, а У. Вердум виїхав до брата у Швецію й прихопив із собою усі свої записи, які Польм'є вже не цікавили.

Подальша доля «резидента іноземної розвідки» також була пов'язана з дипломатією, але таких авантюрних і ризикованих пригод з ним уже не траплялося. У складі шведських посольств він кілька років працював при дворах австрійського цісаря, французького і англійського королів. Подорожуючи країнами Європи продовжував вести нотатки. Після завершення дипломатичної кар'єри оселився в рідному селі й працював над підготовкою до видання своїх щоденників. У 1679 р. фон Вердум був прийнятий на службу до володарки Східної Фризії принцеси Шарлотти Христини на посаду голови Таємної ради і віце-президента палати. Однак пропрацював на посаді керівника внутрішньої розвідки він недовго, оскільки вже 20 березня 1681 р. помер, проживши всього 49 років¹.

Близько 90 років щоденник Ульріха фон Вердума перебував у приватних архівах. Розшукав його і у 1788 р. опублікував німецькою мовою в одному з малотиражних, непопулярних в науковому світі часописів мандрівник і астроном Й. Бернуллі (1744-1807) [4]. До того ж праця швидко стала бібліографічною рідкістю. На польську мову фрагмент «Щоденника» з описом Речі Посполитої переклав і опублікував у антології «Чужоземці в Польщі», яка вийшла у 1876 р. архівіст, професор історії Львівського університету К. Ліске [8, S. 37-197]. На українську мову записи фон Вердума з оригіналу переклав у 1983 р. львівський архівіст, кандидат історичних наук Іван Сварник [1, № 9. – С. 84-100; № 10. – С. 89-105]. Повний текст «Щоденника» видано польською мовою у 2012 р. у Варшаві. Оригінал твору зберігається у Західній Німеччині. Це товстий фоліант, який налічує 508 сторінок.

В останні роки життя, готуючи «Щоденник» до друку, Вердум вірогідно спеціально вилучив з нього записи про роботу резидентів, оскільки це могло спричинити політичний скандал. До заслуги мандрівника слід віднести те, що він об'єктивно оцінював донесену до нього місцевим населенням інформацію. Слід також визнати, що у більшості фрагментів він зі зневагою ставиться до поляків і симпатизує українцям. «Ті польські пани зі своїми селянами поводяться гірше, ніж з невільниками чи псами», – писав іноземець, намагаючись пояснити причини Визвольної війни 1648-1654 рр. і підкреслюючи її справедливий характер [2]. Слід також пам'ятати, що більшу частину записів автор вів зі слів очевидців, що траплялися на його шляху.

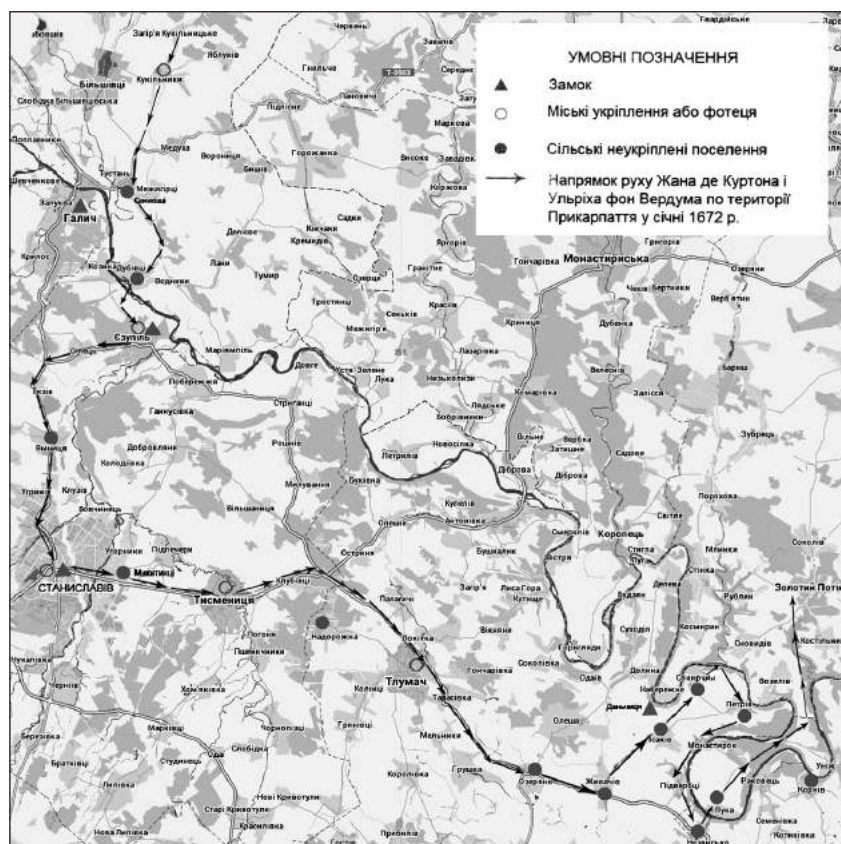

Рис. 1. Маршрут руху резидентів французької розвідки Жана де Куртона і Ульріха фон Вердума по території Прикарпаття. Підоснова: карта «Візіком»

Звідси і перекручені назви населених пунктів, і помилки в датуванні історичних подій.

Загалом Вердум чотири рази відвідував західноукраїнські землі: у грудні 1670 р. побував на Львівщині та Жовківщині, у квітні 1670 р. – на Яворівщині, у липні-серпні 1671 р. і у листопаді 1671 – лютому 1672 р. – на Львівщині, Прикарпатті і Поділлі. Для дослідження оборонних споруд Прикарпаття інтерес становить частина «Щоденника...» з описом мандрівки у грудні 1671 – січні-лютому 1672 р. зі Львова через Бережани і Станиславів до Кам'янця-Подільського. На карті «Візіком» ми уклали маршрут мандрівки Жана де Куртона і Ульріха фон Вердума по території Прикарпаття (рис. 1).

Описи оборонних споруд на землях сучасної Івано-Франківщини є короткими і характеризують засади фортифікаційної системи лише в загальних рисах. Про деякі об'єкти не маємо відомостей з інших джерел, то ж вони викликають особливе зацікавлення.

¹ Під час опрацювання біографії використано передмови до «Щоденника» укладені упорядниками К. Ліске, І. Сварником та статтю І. Тазбира. Див.: [8, S. 39-63], [1, № 9. – С. 84-100], [10].

Першим населеним пунктом Прикарпаття, який відвідали 2 січня 1672 р. Жан де Куртон і Ульріх фон Вердум були **Кукільники** (зараз село у Галицькому районі Івано-Франківської області). «Це мале, цілком спустошене місто, оточене зовсім занедбаними валами з землі. В містечку на горбі стоїть старий дерев'яний храм. Одна із згаданих річок тече під цим містом» – писав Вердум¹. Навіть з такої короткої нотатки зрозуміло, що в недалекому минулому Кукільники були містом-фортецею, укріпленою земляними валами. Слова зі щоденника узгоджуються зі спеціальною картою України (1650 р.) і картою Покуття (1662 р.) Гійома Боплана. На обох картах Кукільники показані як місто-фортеця з вежо-стіновими укріпленнями (рис. 2) [7].

Рис. 2. Плани міських укріплень містечок Кукільники, Єзупіль, Тисмениця і Тлумач зі «Спеціального плану України» (1650 р.), укладеного Гійомом Ле Вассером де Бопланом

галицький старостинський трикутний у плані замок відомо з багатьох джерел [5, S. 80-82; 9, S. 1061; 6, S. 80-82]. До того ж і акти гродські і земські згадуть, що у 1658 р. галицький староста А. Потоцький ґрунтовно реконструював замок [3, № 108. – S. 170]. Вали міських укріплень Галича ще досить добре видно на плані 1795 р. майора Маховіча, то ж не могли бути обійдені увагою Вердума (рис. 3).

З під Галича шлях мандрівників вів через архієпископське село **Семаківці** і старостинське село **Дубівці** по замерзлому Дністру до **Єзуполя**. Про це поселення Вердум залишив обширну нотатку: «Це містечко у провінції Покуття, яку від Молдавського князівства, коли те врешті прийняло турецький протекторат, перейшло до Польщі... Єзупіль стоїть серед добрих ґрунтів над озером і болотами, через які пливе мала ріка (мова йде про Бистрицю – перекл.). Нині належить пану Потоцькому, подільському генералові, який нещодавно успадкував його від свого брата, генерального військового комісара, якого поляки називають коронним писарем, і котрий 1671 року в місяці квітні помер у Варшаві. Завтра, тобто 4 січня 1672 р. його мали ховати тут з великою урочистістю. Під Єзуполем височіє замок з кам'яними укріпленнями та кам'яний домініканський монастир з гарним, добре збудованим костьолом, оточений викладеним ровом. Місто має і свої земляні вали й рови з кількома бічними укріпленнями у вигляді малих веж. У місті й на передмістях є ще три руські церкви, а решта передмість забудована переважно дерев'яними будинками». Як

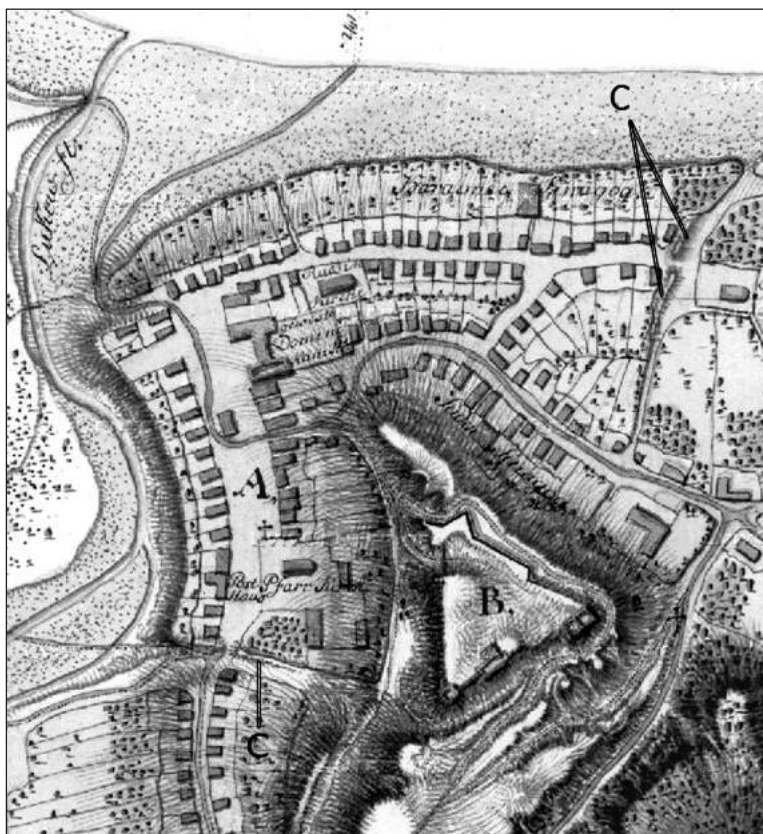

Рис. 3. План Галича 1795 р. австрійського інженера Маховіча. Умовні позначення: А – середмістя, В – замок, С – вали міських укріплень

¹ Тут і надалі цитування щоденника за перекладом І. Сварника.

бачимо, Єзупіль був містом-фортецею, укріпленою за вежо-стіновою системою, з двома вимурованими з каменю автономними оборонними вузлами: замком і монастирем (рис. 4).

Рис. 4. Середмістя Єзуполя за картою фон Міга, 1785 р.

Рис. 5. Костьол у Єзуполі на місці інкастельованого домініканського монастиря

Надалі переодягнені у єзуїтів місіонери рушили до Станиславова. По дорозі бачили руську церкву у **Ямниці**. У **Станиславові** вони відпочивали два дні у замку засновника міста Андрія Потоцького, за які вірогідно почули про місто чимало інформації, яку й записав Вердум у щоденнику: «Це місто всього десять років тому на голому ґрунті наново збудував згаданий київський воевода Андрій Потоцький і назвав ім'ям свого єдиного сина Станіслава, зараз дванадцятирічного панича. Воно лежить на цілком рівній площині, де було руське село з церквою Заболотів, що зараз стало одним з передмість. З інших трьох боків місто оточене озерами й болотами, через які тече мала ріка Бистриця, впадаючи до міського рову. Укріплення складаються з шести правильних земляних бастионів, нижче яких частокіл з поставлених сторч цілих дубів. Воевода ще збирався наказати викласти рови й забезпечити їх зовнішніми укріпленнями. Головна лінія бастионів має 150 стіп довжини. Ці укріплення збудував пай Франсуа Корассіні з Авін'йона, підполковник пішої гвардії воеводи. В місті є папський костьол, щоправда, дерев'яний, служба в якому буде правитися аж доти, доки не буде цілком закінчений гарний кам'яний костьол, на будові якого вже виконано чималі роботи. Вірмени й русини або греки мають також по одній церкві, а євреї божницю. Ратуша стоїть посеред великого чотирикутного ринку. Збудована вона у вигляді вежі з різними заглибленнями частково з дерева, а частково з каменю. Воевода заклав тут також вищу школу з п'ятьма професорами. Замок, у якому він сам зараз живе, також лише дерев'яний, але вже завезено балки, цеглу й кам'яні плити для іншого замку, важкої будівлі, що має зводитися в південно-східному кінці міста. Воевода хоче забезпечити його вежами та іншими укріпленнями, як цитадель. Місто має три брами, збудовані з каменю; на одній з них видно півмісяць. Одним передмістям є Заболотів, з другого боку є таке саме; в кожному є руська церква».

Уривок несе невідому з інших джерел інформацію про збудовану інженером-фортифікатором Франсуа Корассіні з Авін'йона Станиславівську фортецю з характеристикою укріплень. По-перше, Вердум запевняє, що місто укріплене за бастионною системою шістьма правильними земляними бастионами, ескарпованими дубовим частоколом, подає розмір фасів бастионів, розповідає, що в'їзд здійснюється через три брами. По-друге, Вердум відзначив вигідне розташування Станиславова між озерами, болотами і ріками. По-третє, зі слів засновника міста Вердум повідомляє про плани подальшого зміцнення міста – вимощення каменем ровів, побудову їхніх зовнішніх укріплень – контргардів, гласисів тощо. По четверте, фон Вердум розповідає про те, що на час його перебування в місті, біля одного з бастионів був розташований дерев'яний замок – резиденція воеводи. Новий кам'яний замок тільки планувалося зводити в південно-східному кінці міста. Отож, сам того не підозрюючи, німецький мандрівник залишивши такий повний опис Станиславівської фортеці, зробив гарний подарунок для дослідників оборонних споруд.

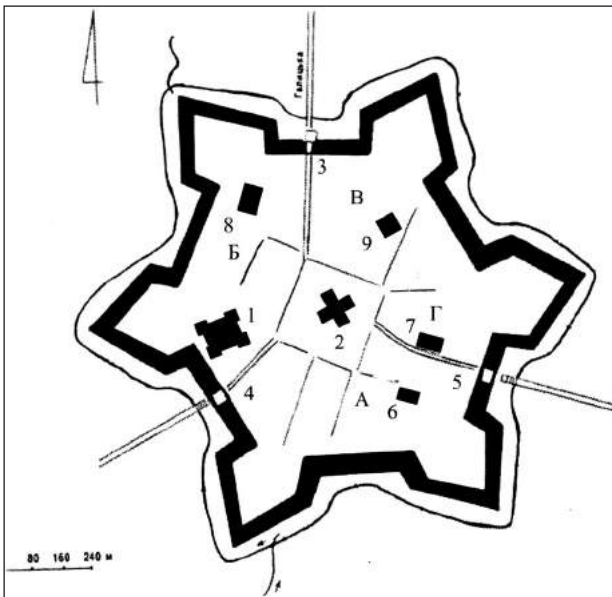

Рис. 6. Конфігурація первісного плану фортеці та розпланування міських кварталів. 1670-і роки. Умовні позначення: 1 – замок Потоцьких; 2 – ратуша; 3 – Галицька брама; 4 – Тисменицька брама; 5 – Вірменська фіртка; 6 – руська церква; 7 – вірменська церква; 8 – костюл; 9 – синагога; А – український квартал; Б – польський квартал; В – єврейський квартал; Г – вірменський квартал

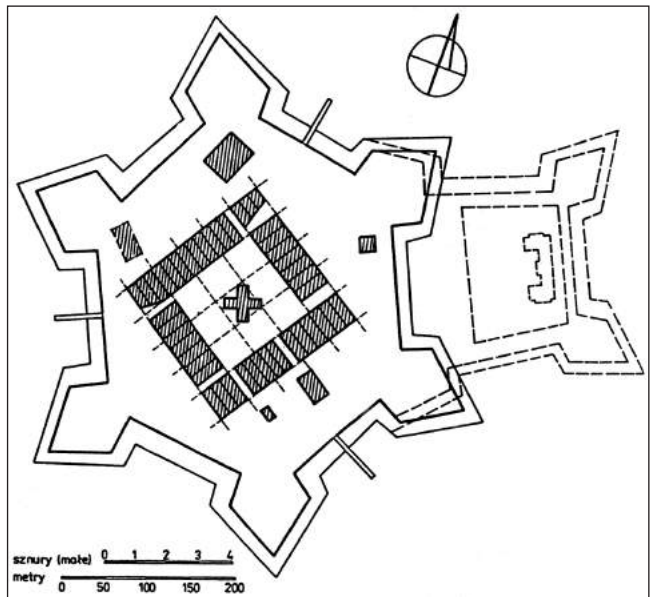

Рис. 7. Гіпотетичне первісне розпланування Станиславівської фортеці на 1672 р. і проект майбутньої добудови. Малюнок М. Мотака

З господи Андрія Потоцького мандрівники 8 січня 1672 р. подалися через **Микитинці** до **Тисмениці**. Про осадку хуторників і гарбарів Вердум записав наступне: «Це мале містечко з земляними валами й частоколом на них, але все в цілком занедбаному стані. Воно має дві руські дерев'яні церкви, одну в місті, а другу на передмісті». Із нотатки зрозуміло, що Тисмениця на той час теж була містом-фортецею, укріпленою за

вежостиновою дерево-земляною системою (рис. 8).

З Тисмениці попри згадану в щоденнику **Надорожну** Польм'є і Вердум дісталися до **Глумача**, який видався мандрівникам дуже подібним на Тисменицю: «Це містечко схоже на попереднє, з такими самими зруйнованими валами й частоколами. З цього міста через східну браму вздовж довгого озера, через яке по широкій греблі завдовжки півмилі йде дорога мимо водяного млина...», – зазначив Ульріх у щоденнику.

З Глумача мандрівники через **Озеряни** й **Живачів** дісталися до **Ісакова**, села яке чомусь назвали містечком: «Це мале місто, заселене самою шляхтою, яку, зрештою, не можна відрізнити від селян». Надалі, рухаючись в напрямку Дністра, вони проїздили повз мало знаний сучасниками оборонний об'єкт: «Потім масними обробленими полями, серед яких по ліву руку над стрімкою, глибокою долиною видно гарний замок **Даньчиці**, що належить пану Грудзінському, як і мале село унизу, в яру (вірогідно с. Долина – З. Ф.)». Хоча зараз села Данчиці на географічній мапі

Рис. 8. План Тисмениці з окресленим середмістям. 1937 р.

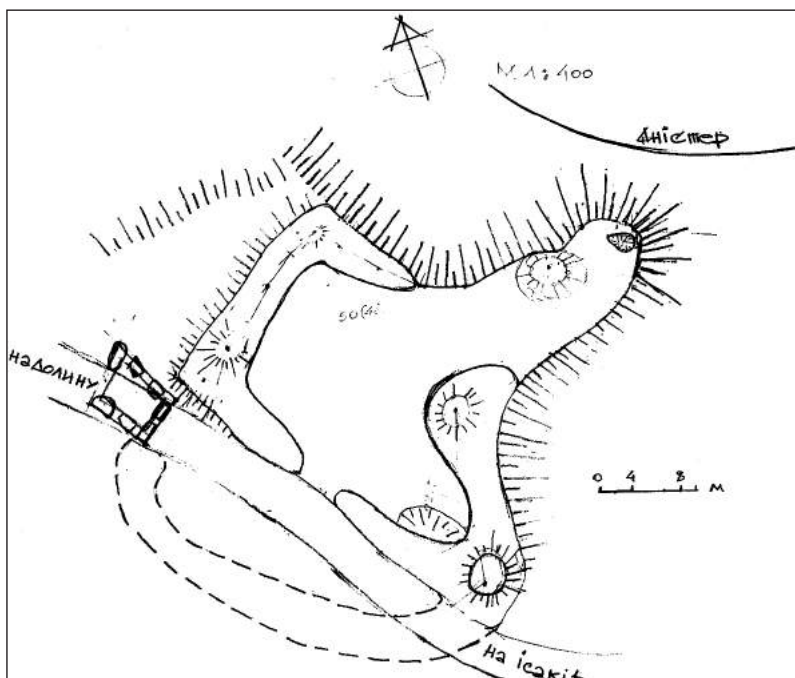

Рис. 9. Чорновий варіант плану замку в Данчиці.
Автори Л. Поліщук і З. Федунків

немає, на землях села Долини існує урочище з такою назвою і місцеві жителі, з покоління в покоління передають переказ про існування тут замку. Краєзнавець А. Шнайдер, уточнюючи географічні назви у «Щоденнику...», опублікованому К. Ліске писав, що на місці Данчиці тепер «поле над стрімким берегом Дністра, а з давнього замку залишилися тільки окопи, все решту заорано» [8, S. 322-323]. Зараз в урочищі Данчиця збереглися вали, рови і залишки кам'яних фундаментів в'їзної вежі (рис. 9).

Збереглися відомості про замок й у історичних джерелах. В актах земських і гродських повідомляється, що на галицькому сеймику у 1675 р. вирішено клопотати перед королем про винагороду для шляхтича Грушецького, який «власним коштом укріпив і озброїв замочок Данчицю, багато людей від наскоків бусурманських за-

хистив поклавши кошти свої і здоров'я», іншим фортецям був прикладом обережності і захисту [3, №84. – S. 397]. Писав про замок Данчицю й польський історик А. Прохаска [9, S. 1057-1083]. Тож нотаткам фон Вердума знайдено підтвердження в історичних документах, що ще раз підкреслює достовірність записів мемуариста.

Далі дорога мандрівників на Тернопільщину лежала через села **Сокирчин, Петрів, Незвисько і Лука**, в яких не було оборонних укріплень. По дорозі з Луки до Потока У. Вердум бачив село Корнів, яке помилково вважав уже територією Молдови.

Підбиваючи підсумок можна відзначити, що з двадцяти населених пунктів сучасної Івано-Франківщини, згаданих у щоденнику Ульріха фон Вердума – шість мали міські укріплення (Кукільники, Галич, Єзупіль, Станиславів, Тисмениця, Тлумач), чотири (Галич, Єзупіль, Станиславів і Данчиця) – замки, одне (Єзупіль) – оборонний монастир. Кидається в очі, що частина оборонних об'єктів напередодні великої турецько-татарської навали стояли в руїні: в Кукільниках, Тисмениці, Тлумачі – міські вали й частоколи були занедбані й не відновлювалися. Натомість згадані чотири замки і місто-фортеця Станиславів знаходилися в повному порядку й були готові захистити жителів від нападів ворога.

В цілому «Щоденник» німецького дворянина фон Вердума передає реальну картину стану обороноздатності краю і його можна, з деякими застереженнями на статус населених пунктів і географічні назви, віднести до категорії історичних першоджерел.

Список використаних джерел і літератури

1. Сварник І. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство Польське ... // Жовтень. – 1983. – № 9. – С. 84-100; № 10. – С. 89-105.
2. Сис Т. Розповідає «Щоденник» Вердума // Радянське Поділля. – 1983. – 7 грудня.
3. Akta grodzkie i ziemskie. – Т. 24. – Lwow, 1931. – №84. – S. 397, № 108. – S. 170.
4. Archiv zur neuen Geschichte, Geographie, Natur- und Menschenkenntniss. – Т. IV, VI, VIII. – Lipsk, 1785-1788.
5. Balińskie M., Lipińskie T. Starozutna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. – Т. II. – Warszawa, 1844. – S. 694-695.
6. Czołowski A. Dawne zamki i twerdze na Rusi Halickiej // Teka konserwatorska. – Lwów, 1892. – S. 80-82.
7. Deliniatio specialis et accurata Ukrainae cum suis palatinatibus ac distictibq provincysq adjacentibus. – Hdansk, 1650; Ukrainae pars novae, Pokutia vulgo dicitur per Guil. Le Vasseur de Beauplan SRM Poloniae archit. militarem etc. – Amsterdami, 1660.
8. Liske X. Cudzoziemcy w Polsce. – Lwow, 1876. – S. 39-63; 37-197. 322-323.
9. Prochaska A. Zamki kresowe i kresowa szlachta // Przewodnik Naukowy i Literacki: dodatek do Gazety Lwowskiej. – 1918. – Z. 12. – S. 1061, 1057-1083.
10. Tazbir J. Ulrich von W erdum i jego diariusz podróży // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – R. XLVII. – 2003.